

Média és nemzeti identitás

Az alábbi tanulmány első változata egy médiatudományi konferencia vitaindítójaként hangzott el, majd jelentősen kibővítve meg is jelent a konferencia anyagát közreadó kötetben.¹ Funkciójából eredően tehát, vállaltan vitát generáló és ehhez mértelen kellően szubjektív megközelítéseket, értékeléseket tartalmazó szöveg volt. Ennek jegyében, a többi között, bizonyos kulcsfogalmakat, amelyekről meg-megújuló szakmai diskurzus folyik, egy bizonyos (esetleg nem is az elfogadottan „legkorszerűbb”) értelmezés szerint, talán némileg leegyszerűsítve használtam. Ez nem azért van, mert a már említett más megközelítéseket és diskurzust nem ismerem, vagy teljes mértékben tagadnám a más megközelítések igazságtartalmát és létjogosultságát. Viszont úgy véltem, ha akkurátusan arra törekedtem volna, hogy csupán a konferencia résztvevői számára kielégítően alapos, távolságtartóan korrekt módon beszéljek nemzettudatról, asszimilációról, integrációról, igencsak hosszúra nyúlt volna ez az értekezés. Bár a későbbi átdolgozások folyamán mód nyílt bizonyos pontosításokra, a fogalmak és elméletek némileg bővebb ismertetésére, maga a tanulmány mégis leginkább az maradt, ami eredetileg volt: vitaindító, amely nem kész válaszokat, sokkal inkább kérdéseket és gondolati kihívásokat kíván megfogalmazni a motivált diskurzus elősegítése érdekében.

A jelen szövegváltozat további bővítéseket tartalmaz, hiszen a kötet lezárása óta mind a társadalmi diskurzus, mind a szakirodalom felől továbbra is folyamatos a készítés a kritikai újragondolásra.

1. Nemzeti identitás: a haladás dilemmái

Abban talán nincs vita, hogy az embernek szüksége van valamiféle viszonyítási rendszerre, identitásra, hogy természetének megfelelően, szociális lényként élhesse életét. Ez tehát elemi szükséglet, amit tagadni értelmetlen lenne.

Más a helyzet a nemzeti identitással. Ezt a fajta kötődést több kutató és szerző atavisztikusnak, túlhaladottnak tekinti, következképpen – legalábbis elméleti szinten – az eltűnését várja, azt látja kívánatosnak.

Abban is viszonylagos egyetértés van, hogy a mai értelemben vett nemzet és vele természetesen a nemzeti identitás a modernitás szülötte, a polgári társadalom, a kapitalizmus velejárója. Logikus tehát a gondolatmenet, hogy a kapitalizmus eltűnésével eltűnnek a nemzetállamok is, velük pedig természetesen a nemzetek és a nemzeti identitás. A marxizmus megnyugtatóan koherens elméletet kínált e tekintetben. A „fejlődés” azonban a 20. század végére és a 21. század elejére zavarba ejtő irányt vett. A kapitalizmus sehogyan sem akar eltűnni, sőt mi több az eddig alternatívát jelentő modellek, a szocializmus különféle válfajai és maga a kommunizmus ideája szenvedtek megsemmisítőnek tűnő vereséget.

Azok a szerzők tehát, akik ezen az alapon bizonygatták a nemzet és a nemzeti identitás elavult, túlhaladott voltát, bajba kerültek. A kapitalizmus „saját céljaira” létrehozta a nemzeteket, és most azt kellene elhítenni magunkkal, hogy valamilyen okokból kifolyólag meg is szünteti majd őket, miközben ő maga, lényegét tekintve, változatlan célokkal és eszközrendszerrel tovább prosperál.

Hihetőnek tűnt, hogy a kapitalizmus túlhaladásával túlhaladottak lesznek annak ideológiai alapjai és szellemi eszközei is. Jóval nehezebb magunkévá tenni a gondolatot, hogy miért is tűnének el ezek az eszközök úgy, hogy az őket lét-

¹ Apró István (szerk.): Média és identitás, Médiatudományi Könyvtár 11., NMHH MT Médiatudományi Intézete, Budapest, 2014

rehozó társadalmi rend nemhogy megszűnni, de egyeduralkodóvá válni látszik. A válasz nyilván a globalizmus lehet, mint új eszköz a kapitalizmus új változatának kezében, amely felválthatja a nemzeti eszmerendszert. A marxizmus tehát ebben is tévedett, a nemzetek nélküli világot nem a proletár internacionalizmus, hanem, úgy tűnik, a határokat, nemzeteket és egyáltalán semmiféle korlátozást nem ismerő és nem tűrő profitéhség teremti meg. Ennek a kíméletlen, embert és környezetet egyaránt végletesen kizsákmányoló új világrendnek számos híve akadt, még a magát baloldaliként aposztrofáló értelmiség körében is, mondván, hogy a klasszikus baloldali értékek feláldozhatóak a mindennél jobban gyűlölt nemzeti kötődések ellenében. Az ár rettenetesen magas, de úgy tűnik, sokak szerint mégis megéri.

2. Integráció, asszimiláció

A saját közösséghez kötő identitás bármi okból való feladása pszichológiai értelemben soha nem természetes és különösen nem kívánatos folyamat az egyén életében. (Az ezzel ellentétes vélekedések számosak, ámde ezek – álláspontunk szerint – mind a hétköznapi tapasztalatok szintjén, mind elméleti megfontolásokból nehezen védhetőek.)

A nemzeti identitás feladásának folyamata és végső eredménye, a beolvadás, kényes és kényelmetlen téma, ezért az olyan kifejezések, mint az asszimiláció már túlságosan sok negatív konnotációval bírnak ahhoz, hogy a maguk nyers mivoltában elfogadják és használják azok a szerzők, akik valójában elfogadhatónak, sőt egyenesen kívánatosnak tartják a „csak zavart okozó” kisebbségek mielőbbi eltűnését vagy a többségi társadalmakban (minimális cél) vagy valamiféle elképzelt, magasabb, nemzetek feletti kategóriában (végső cél). Ezért aztán a tudományban is kialakulni látszik egyfajta „politikailag korrekt beszéd”, amikor is inkább száműzünk a diskurzusokból bizonyos szavakat, kifejezéseket, vagy pedig addig értelmezzük, „pontosítjuk”, csűrjük-csavarjuk őket, amíg eredeti, nyers (és nem utolsósorban mindenki által értett!) jelentése végképp viszonylagossá válik. (Nyilván ezzel nem vitatom el az egyes tudományos diszciplínák elemi jogát saját fogalmaik definiálására, csupán egy olyan járulékos részjelenségre

kívántam felhívni a figyelmet, amely időnként éppen témánk kapcsán tetten érhető.) Az asszimiláció egy időre az illetlen kifejezések listájára került, aztán lassan visszalopakodott a megtűrt, használható kategóriába, bár olykor furcsa megkötésekkel. Olyanokkal, hogy „le kell róla hámozni a manapság is közkedvelt depravációs jelentéstartalmat”.² Mert „különösen Közép-Európában a társadalompolitikai diskurzusokban a kisebbségi és politikai elitek, többnyire még mindig az asszimiláció hagyományos veszteségtapasztalati megközelítését forgalmazzák”³ – ami ugye abszolút elfogadhatatlan! Ennek az alapállásnak a véleményezésétől ezúttal inkább eltekintek, térjünk át a szociokulturális hasonulás másik, kevésbé ostromlott fogalmára, az integrációra.

Az integráció, amely eredetileg két vagy több etnikai csoport kölcsönhatásából eredően, nyelvi, kulturális, gazdasági, politikai stb. közeledéshez, esetleg egységesüléshez vezetett, ma már elfogadottan mást jelent: egyoldalú folyamatot, amely során valamely etnikai csoport, kisebbség, nemzeti közösség önként vagy kényszerűen beilleszkedik a többségi csoportba. Az önkéntesség mindig viszonylagos, hiszen a kisebbségi helyzetben lévő csoport számára a legdemokratikusabb viszonyok mellett is a társadalmi-gazdasági élet törvényszerűségei kényszerítő erővel hatnak az integráció irányába, az esetek többségében pedig számos ennél jóval konkrétabb és kifejezettebb készletésekről is beszélhetünk. Ez utóbbi készletek (a többségi állam és társadalom részéről: eszközök) jellegeből és erélyéből fakadóan számos változata és fokozata lehet az efféle beilleszkedésnek, miközben formálisan vagy ténylegesen a kisebbségbe került közösség számára jó esetben még az autonóm fejlődés lehetőségét is biztosíthatják. Ez utóbbi lényegében a maximum, amit egy adott politikai közösségen (államon) belül bármilyen kisebbség elérhet, és a mi (demokratikusnak mondott) nyugati világunkban is ritka,

² Biczó Gábor: Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében. In: *Asszimiláció, integráció, szegregáció, az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve 8.* Budapest, Argumentum, 2011, 22.

³ Kiss Tamás: A makroperspektíva védelmében. In: *Asszimiláció, integráció, szegregáció, az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve 8.* Budapest, Argumentum, 2011, 42.

mint a fehér holló, a problematikától fokozottan szenvedő szűkebb régiókban pedig gyakorlatilag ismeretlen.

A kisebbségek, nemzeti közösségek, elszakított nemzetrészek számára még ez a maximálisan elérhető kollektív megoldás (amely végeredményben a kulturális, gazdasági és területi autonómiát jelenti) sem biztosítja a történelmi léptékben mért tartós fennmaradást. Nem biztosíthatja, mert individuális szinten az integráció csupán egyik része, ha úgy tetszik, állomása az identitásváltás folyamatának, amelynek végső stádiuma a teljes asszimiláció.⁴ Ettől függetlenül természetesen mind a határon túli magyar nemzeti közösségek érdekvédelmének, mind az anyaország támogató tevékenységének minden eszközzel arra kell törekednie, hogy ez a modell legyen a mérvadó és az elérendő cél. Egyrészt azért, mert ez teszi lehetővé minden egyéb megoldásnál hosszabb időre az adott közösségek önazonos fennmaradását, másrészt azért, mert egyedül ez nyújthat olyan életminőséget és lelkiileg is elfogadható helyzetet, amely mind a határon túli, mind az anyaországi magyarság számára megnyugtató. Számos kutató, közíró és politikus kárhoztatja, ostromozza vagy éppen gúnyolja a magyar nemzettudatot és azon belül is az önsajnálatot generáló Trianon-szindrómát. Rendkívül alapos elméleti munkákban mutatják ki a nemzeti identitás anakronizmusait és romboló hatásait, sőtét képet festve a befelé fordulás, az irracionális önkép, a múltba révedés, a sértett önérték és megannyi azonos töről (a nemzeti érzésből) eredő nyavalyánk következményeiről. Ezen félelmek és jóslatok jó részének megalapozottságát nem is kérdőjelezzük meg, inkább megoldásaikat, javasolt gyógymódjaikat vitatjuk. Ezek ugyanis jórészt arra irányulnak, hogy törődjünk végre bele a megváltoztathatatlanba, „legyünk tekintettel a szomszéd népek érzékenységre”, ne használjuk a határon túli magyarság problematikáját az anyaországi belpolitikában (azaz iktassuk ki a nemzeti identitásunkból ezt a súlyosan traumatizáló momentumot), adjuk fel kultúrnemzeti identitásunkat, és mozduljunk el végre egy korszerűbb (államnemzeti) identitás

felé⁵, illetve lássuk be, hogy a nemzeti identitás egyáltalán anakronisztikus csökevény, amelynek előbb-utóbb át kell adnia a helyét az új európai identitásnak. Fő ellenérvünk (így elméleti szinten) nem az, hogy a romantikus nacionalizmus talaján állva ab ovo tagadjuk a társadalmi fejlődés valószínű irányait, sem pedig a „prófétai düh”⁶ szembeállítását a trianoni traumával. Egészen egyszerűen a megmaradás módozatait keressük, két lábbal a földön és minden tekintetben demokratikus alapokon állva. A lehető leghosszabb ideig való fennmaradás módozatait, és ez fokozottan igaz a leginkább veszélyeztetett határon túli nemzetrészekre. Szükséges ezt külön magyarázni? A témát övező meg-megújuló heves diskurzus ismeretében, úgy tűnik, igen.

Az aligha vitatható, hogy a jelen történelmi pillanatban a nemzetállamok prosperálnak, sőt számos jele van, hogy a már emlegetett, a marxizmus által meghirdetett két nagy „elhalás” (nemzet és állam) pillanatnyilag nem csupán szünetel, hanem a két alany, együtt és külön-külön is a lábadozás, az újéletre-kelés jeleit mutatja. Ennek egyik jele, hogy miközben gőzerővel folyik a kisebbek integrálása és asszimilációja, az ennek ellenálló régi góccok száma nem csökken, sőt újabbak is megjelennek. (Lásd pl. Skócia az Egyesült Királyságban.) Kétes eredménnyel kecsegtet ezzel szemben a globalizációt érvként kiállítani. Részint, mert a globalizáció számos tekintetben maga is kétes megítélésű, másrészt, mert éppen ő maga szolgálhat (és szolgál is) okként a hagyományos identitások megerősödésére. A legegyszerűbb érv tehát azzal szemben, hogy fel kell hagynunk atavisztikus, nemzeti beidegződéseink ápolásával, és végre a haladás mellett kell letennünk a voksot, hogy a jelen történelmi pillanatban az önfeladás vagy csupán önazonosság-tudatunk bárminemű önkéntes gyengítése egyenlő az öngyilkossággal. (Sok nemzettársunk számára szó szerint, amint az a statisztikákból köztudott. Ebből a szemszögből nézve tehát, éppen a nemzeti identitás idő előtti feladása látszik végzetes kimenetelű anakronizmusnak, hiszen világos, ha valaki egy ádáz csata közepén egyszerre eldobja a fegyvereit,

⁴ HÓDI Sándor: *A nemzeti identitás zavarai*. Újvidék, Forum, 1992, 71.

⁵ CSEPELI György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég, 1992

⁶ Uo., 101.

és leül szalonnázni, azzal, hogy ő bizony ettől a pillanattól kezdve elkötelezett pacifista, nyilvánvalóan azonnal többen és többször felkoncolják. Így van ez akkor is, ha a nemzeti identitás napjainkban már csak afféle placebo, ahogyan Eric Hobsbawm⁷ látja. Akkor is, ha – mint Habermas⁸ állítja – már megjelentek a politikai fragmentáltság első repedései a nemzet falán, és egyre több nemzetállami funkciót és kompetenciát vesznek át olyan – a transznacionális gazdaság számára is elfogadható – nemzetközi szervezetek, intézmények, amelyek kezdeményeit máris láthatjuk. Annál is inkább, mert Hobsbawm arra is felhívja a figyelmet, hogy a nemzetállamok külső szuverenitása a globális gazdaság igényeit jobban kiszolgáló nemzetközi szervezetek rovására csökken, ami a kis nemzetállamok érdekérvényesítésének egyenesen kedvez, hiszen a vesztfáliai rendszerben sokkal kiszolgáltatottabbak voltak a nagy gazdasági és katonai potenciállal bíró államokkal szemben. Ez tehát olyan tényező, amely a nemzetállamok megmaradása, sőt máig tartó szaporodása mellett szól. Arról már nem is beszélve, hogy a nemzetközi közösség által is elismerten, a nemzetállam a legfontosabb politikai közösség, a nemzetközi jog alanyát képező, politikai alapegység.⁹) Akik azt kérik tőlünk számon, hogy a realitás talaján álljunk, azt éppen egy teljesen idealisztikus premisszából kiindulva teszik, mely szerint a „haladás” útja ez az önfeladás, és a „másik oldalon” a megértő népek mosolygó tömege vár bennünket, végre megtérőket. A realitás talaján állni számunkra (főként a határon túli magyar közösségekre vonatkozóan) sokkal inkább azt jelenti, hogy megmaradni mindenáron – átvészelni ezt az időszakot, amikor változatos eszközökkel, nyílt és fondorlatos módon minden és mindenki a megszűnés irányába próbál taszítani. (Sajnálatos módon az önfeladás szószólóit is ebbe a halmazba kell sorolnunk.) Kitartani te-

hát addig, amíg a demokratikus fejlődés szűkebb és tágabb környezetünkben csakugyan eljut arra a szintre, hogy ne ez legyen a központi létkérdés, illetve ténylegesen szülessen egy olyan modell, amely a jelenlegi kényszerpályák valódi alternatívája lehet. Ennek híján jogos a kétkedés bármilyen szirénének kapcsán a magasabb rendű identitásról, bárhogyan is csomagolja az az ének az integráció, az akkulturáció, adaptáció, akkomodáció vagy éppen a multikulturalizmus, transznacionalizmus, interkulturalizmus, esetleg a hibriditás selyempapírjába a szociokulturális hasonulást, azaz a jelen viszonyok közepette, a bennünket érdeklő határon túli magyar közösségek számára elkerülhetetlen asszimilációt.

Természetesen azok a nemzetek és nemzetállamok, amelyek a történelem folyamán már „megemésztették” a maguk kisebbségeit vagy azok, amelyeknek agresszív nacionalista céljai messzemenően (esetleg várakozáson felül) már teljesültek, szívesen eljártsszák a bölcs, kimért tanácsadó szerepét. Esetükben semmi nehézséget nem jelent, ha úgymond felsőbb tudati szintre lépnek, és kijelentik, hogy számukra a nemzeti identitásnak már nincs különösebb jelentősége, az legfeljebb állampolgársági kérdés, élje mindenki a maga individuális életét, és hagyja a másikat békén. Nem is mulasztják el, hogy időnként jól kioktassanak bennünket demokráciából, toleranciából, elegáns mozdulattal fátylat borítva a nem is oly távoli múltra, amikor is jelenlegi gazdasági, politikai és egyéb szupremációjukat demokratikusnak és igazságosnak éppenséggel nem nevezhető eszközökkel megalapozták. (Más kérdés, egy megjegyzés erejéig mégis ide kívánczik, hogy ezek az országok, nem utolsósorban a nemzetfelfogást is érintő változások kapcsán követett ultraliberális társadalomfelfogás és bevándorlási politika következményeivel most kezdenek szembesülni. Igen érdekes és tanulságos lesz az elkövetkező évtizedekben nyomon követni ezeket a társadalmi folyamatokat.)

3. Pszichológiai aspektusok

Leszögeztük tehát, hogy az identitásváltás különböző módozatai és fokozatai szükségszerűen asszimilációhoz vezetnek. A kiváltó okok, amelyek az egyén szintjén a folyamat beindításához vezetnek, szintén számosak, jól tipizálha-

⁷ ERIC HOBBSBAMM: *Nations and Nationalism since 1780*. New York, Cambridge University, 1992

⁸ JÜRGEN HABERMAS: *A poszt-nemzeti állapot: politikai esszék*. Budapest, L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola, 2006, 41–103.

⁹ PAP ANDRÁS LÁSZLÓ: Nacionalizmus és nemzetállam: esszenciális vagy esetleges kapcsolat. In: *Nemzetfogalmak és ethopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában, az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve 6*. Budapest, Gondolat, 2007, 44.

tók azonban. Egyszersmind arra is módot adnak, hogy tetten érjük a fentebb említett módozatok közös nevezőjét vagy akár azonos voltát. Megkülönböztetünk ugyanis természetes, önkéntes és erőszakos asszimilációt, pedig ennek a tipizációnak a lényegét (és különösen a végeredményt) tekintve, nem biztos, hogy van különösebb értelme.

A természetes asszimilációt leginkább a jobb élet, a boldogulás, a karrier motivációs körével összefüggésben szokás emlegetni. Vagyis ezek az előnyök az egyén helyzetértékelése szerint csak a kisebbségi identitás feladása árán érhetőek el, úgy dönt tehát, hogy a jobb boldogulás érdekében integrálódik a többségi társadalomba. Ez a látszólagos önkéntesség azonban nyilvánvaló kényszert takar.

„Ha abból indulunk ki, hogy minden embernek joga van saját sorsa felől dönteni, s hátrányos helyzetének feladása jogos és ésszerű minden ember részéről, az asszimilációra mint jobb sorslehetőségre kell tekintenünk. S minthogy önként vállalt lépésről van szó, az asszimiláció spontán és természetes folyamatnak tűnik. Ez a gondolatsor azonban kelepcét állít. Ha ugyanis az asszimilációról mint spontán, természetes folyamatról beszélünk, értelemszerűen helyt kell adnunk az asszimilációt kiváltó és serkentő tényezőknek, nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségnek, hanem a kisebbségek beolvasztására irányuló politikának is. A kizárólag az egyén döntési szabadságára apelláló nézőpontból ugyanis részletkérdés, hogy a hátrányos társadalmi, gazdasági helyzet, s más kötöttségek a kisebbségi közösségeket, etnikai csoportokat arányukban hogyan és miként érintik.”¹⁰

Az önkéntesség és kényszer ambivalenciáját nem feszegetjük tovább, a gyakorlati élet amúgy is bőségesen szolgál eligazító példákkal. Viszont a pszichológiai megközelítésnél maradva, felmerül egy igen izgalmas kérdés: Miért van az, hogy egyesek hajlamosabbak az asszimilációra másoknál, hogy azonos anyagi hátrányok vagy egyéb kényszerítő körülmények közepette van, aki feladja identitását, esetleg vándorbotot fog a kezébe, mások viszont kitarának eredeti kötődésük és közösségük mellett? A pszichológus a kö-

zösségben való beágyazottságban, illetve annak zavaiban és hiányában találja meg a választ.

„A mély érzelmi kötődések, gazdag emberi kapcsolatok, amilyen megerősítést jelentenek identitásunk szempontjából, olyan megtartó erővel bírnak valamely közösségünk számára. Csak érzelmi kötődésünk fellazulásával, interperszonális helyzetünk bizonytalanná válásával kerülnek igazán előtérbe más, a sebzettséget és gyökértelessé válást kompenzáló ambíciók, mint amilyen a hírnévre, hatalomra való törekvés, mások anyagi javakban történő »lekörözése« stb. Az önmegtagadáshoz, áthasonuláshoz vezető lépések akkor történnek meg, amikor személyi kapcsolataink hálója már nem bírja el a szociális gondokból, távlatlanságból s egyéb konfliktusainkból fakadó megterhelést.”¹¹

A közösség tehát, jellegétől függően, erős megtartó erejű, és még hátrányos társadalmi-gazdasági helyzet mellett is az asszimiláció ellen hat. A kötődések, amíg épek és erősek, megakadályozzák mind a fizikai elvándorlást, mind a szellemi, lelki „dezertálást”. Akik számára ezek a kötődések csak formális jellegűek, érzelmileg nem sokat jelentenek, vagy éppenséggel terhesek, azok könnyedén fordítanak hátat nekik. Pontosan ez az a pont, ahonnan kiindulva megérthetjük, miért látszik napjainkban felgyorsulni a kisebbségben élő magyarság eróziója valamilyen régióban. (Ugyanilyen jogon beszélhetnénk az anyaországi népesség sok tekintetben hasonló eróziójáról is, de az egy másik téma.) A ritka értékrendkutatások már régóta jelzik a határon túli magyar közösségek értékrendjének megrendülését, az újabbak pedig ennek a folyamatnak a vészterhes felgyorsulását.

4. Egy vitatott tényező: a média

Ha az volna a célunk, hogy valamely közösség asszimilációját szándékosan felgyorsítsuk, a leghatékonyabban akkor járnánk el, ha megbontanánk hagyományos értékrendjét, kimozdítanánk tradicionális életteréből és egyéb körülményeiből. Az utóbbi is folyt és folyik, számos példát láttunk már rá az elmúlt évtizedekben a drasztikus falurombolásoktól a modernizációnak álcázott urbanizációig és iparpolitikáig, amikor is mintegy „mellékesen” alapvetően változott meg

¹⁰ Hódi i. m. (4. l.) 75.

¹¹ Uo., 77.

egy-egy vidék, város etnikai összetétele és minden egyéb életkörülmény. Ez azonban drága és hosszadalmas módszer, és még mindig maradnak olyan területek, amelyekhez nem tudunk hozzáférni. Talán nem is kell tovább erőlködnünk, mert bizonyos égből pottyant segítséggel az ilyen szigeteket éppen a drasztikus módszerek hiánya miatt kezdi emészteni az erózió: hagyományos értékrendjük felbomlik, már nem lesz elég vonzó, elég erős ahhoz, hogy visszatartsa a közösség tagjait az elszakadástól. Ez a bizonyos égből pottyant segítség, amelyre mindig számíthatunk fentebb vázolt célunk elérésében, pedig – nyilván kitalálták – a tömegmédiá.

Tudom, ez ítéletnek hangzik, és a „józan paraszt ész nevében” vállalom is, azzal is tisztában vagyok azonban, hogy egy ilyen kijelentés ebben a formában nem állja ki a tudományosság kritériumát. Viszont kellően meghökkentő ahhoz, hogy némileg finomítva tárgyát képezze egy diskurzusnak. Olyan diskurzusnak, amely során az egyes megszólalások mögött konkrét empirikus vagy elméleti kutatások és a témát évek, évtizedek óta vizsgáló kutatók állnak. Szándékos provokációm célja tehát a vélemények és ellenvélemények ösztönzése, a vitának kedvező alaphang megpendítése volt.

Eddig a vitaindító. Az előszóban elhangzott szövegben azonban szándékosan maradtak kitöltetlen rések vagy csupán érintett részletek, amelyekre vissza kell térnünk. A vázlatosság éppen azt a célt szolgálta, hogy az eleven diskurzus kialakulhasson, a rések a kötődés pontjai is akartak lenni. Kezdjük mindjárt a legutolsó, a konferenciáról tudósítók által vitathatónak titulált állítással, mely szerint a tömegmédiá hatással lehet az identitásra, azaz elősegítheti az addig többé-kevésbé érintetlen közösségek hagyományos értékrendjének fellazulását. Néha megdöbbenő, mekkora vehemenciával tiltakoznak ezen feltevés ellen a legkülönbözőbb szereplők. Pedig eléggé evidens, hogy a közvetlen külső hatásoktól többé-kevésbé mentes közösségek esetében éppen a tömegmédiá az, amely először „kizökenti” az életet az addig megszokott keretkből. Ha jól belegondolunk, ennél jóval szerényebb „adagokban” is hat ez a szer. A régi időkben is gyakran megesett, hogy egy-egy érdeklődő fia-

talemler kezébe véletlenül valamilyen könyv keveredett, ami aztán meghatározta az életét, és isten háta megettől falujából elindulva úgymond meghódította a világot. „Valaki lett”, mégpedig nem egyszer olyan területen, amelyről az a bizonyos könyv szólt, híres orvos, botanikus, költő, vadász vagy felfedező. A könyv, az első tömegtermék, ahogyan McLuhan nevezi, már egyetlen példányá révén is képes volt olyan szellemi változásokat előidézni, amelyek megbolygatták egy ember addig szilárdnak hitt értékrendjét. A tömegmédiá pedig nyilvánvalóan hatványozottan tudja közvetíteni a tömegtársadalom normáit és kliséit. Ezek a normák pedig már önmagukban is csábítóak, a klisék, a külsőségek pedig egyenesen ellenállhatatlanok. Az évszázados, sok vihart és válságot átvészelt közösségi szellemi konstrukciók recsegve-ropogva omlanak össze, a közösségek, fájdalmas válságjelenségek közepette atomizálódnak, azaz „modernizálódnak”. A fogódzók nélkül maradt, az értékrend nélküli világ kaotikus kavargásától megzavarodott egyén pedig számos tekintetben sebezhetővé válik, a többi között identitása is megrendül, és fokozottan ki van téve a harsányabb, az erősebb, bármiféle előnyökkel kecsegtető hatásoknak, így például a többségi asszimilációnak is.

Csakugyan nem volna semmiféle hatása a médiafogyasztásnak a nemzeti identitásra, asszimilációra stb.?

Akkor mégis mi a helyzet Anderson tézisével, mely szerint a nemzet megszületése egyáltalán a népi nyelveken megjelent napilapok elterjedésével hozható összefüggésbe? (Anderson, McLuhan után: a könyv volt az első modern stílusú tömegtermeléssel előállított ipari termék.¹² Továbbá Anderson szerint az újság csak a könyv „extrém formája”, egy óriási mennyiségben eladott, de röpké népszerűségű könyv, egynapos bestseller.¹³ A nyomtatáskapitalizmusnak tehát alapvető szerepe volt a nyomtatott köznyelv, „nyomtatott nemzeti nyelv”, annak pedig a modern nemzet kialakulásában. A 19. századi polgárság volt az első osztály, amely olvasni tudott, így elképzelt alapon nyugvó belső szolidaritást alakíthatott ki magának.)

¹² Benedict ANDERSON: *Elképzelt közösségek*. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006, 41.

¹³ Uo., 42.

Igaz, a másik feltétel, az anyanyelvű iskola-rendszer kiépülése és elterjedése is szükséges, de önmagában elég? Az iskolákban végzett identitásképzés eredménye, bizonyos tapasztalatok szerint, meg is változtatható. Példa: jugoszláv polgárháború! Az iskolákban a szerb gyerekek is a testvériség-egység megkérdőjelezhetetlen alapdogmáján nőttek fel, és a nacionalizmus mint kifejezés kizárólag a leghatározottabban elítélt, negatív jelentésében hangozhatott el. Milošević rigómezei gyűjtőbeszéde mégis magával ragadta a szerbeket, akiket akkorra már a média alaposan elárasztott albánellenes propagandával. A média készítette elő a horvátok elleni háborút is, a televíziós híradók naponta adagolták az uszító elemeket. A horvát média ugyanígy sikeresen felkészítette a maga fogyasztóit a nemzeti függetlenség kivívásához szükséges pszichikai állapotra. (Ennek jómagam is nem csupán tanúja, hanem bizonyos mértékig alanya is voltam!)

5. Veszteségnarratívák

A vitaindítóban szándékosan elnagyolt vagy rövid úton lezárt gondolatmenetek némelyikére okvetlenül vissza kell térnünk. Hely és idő hiányában ott eltekintettünk bizonyos fogalmak és jelenségek részletesebb taglalásától, különösen pedig a körülöttük, róluk szóló viták tárgyalásától. Pedig a társadalomkutatásban kevés a mindenki által mozdíthatatlannak elismert vonatkoztatási pont, levert cölöp és határkő. Folyamatosan a fogalmak értékelése, újraértelmezése és a körülöttük zajló heves diskurzusok. Bár olykor meddőnek és a kívülállók számára érdektelennek tűnhet ez a sok terminológiai és egyéb okoskodás, valójában számos esetben éppen ezek a viták körvonalazzák leginkább azt a jelenséget, amelynek megnevezésében sem tudnak megegyezni az érintett kutatók.

Ilyen sok vihart megélt fogalom az asszimiláció is. Már szóltunk arról, hogy a nyugati kisebbségkutatók egyszer már valósággal száműzték a maguk szóhasználatából, és a „korszerű trendeket” hűen követő hazai szakemberek is hajlandónak mutatkoztak a demonstratív elhatalosítására. Pedig ha valahol, akkor ezen a területen nagyon is szembeűnő, hogy a nyugati társadalmakban tapasztalható jelenségek és a rájuk kidolgozott kutatási fogalomtár és módszerek

nagymértékben különbözhetnek azoktól a viszonyoktól, amelyekkel mi itt, a Kárpát-medencében szembesülünk. Vannak persze közös pontok és átvehető, jól alkalmazható elméleti modellek és módszerek, de jelentős, meg nem kerülhető különbségek is.

Biczó Gábor az asszimiláció fogalmának egyfajta rehabilitációját szorgalmazó, már említett dolgozatában maga is jól láthatóan elhatárolja a nyugati szerzők által leginkább tanulmányozott migrációs folyamatok által előállt helyzetet és a „hazai” kisebbségproblematikát. Már az alapvető meghatározásoknál a 19–20. század migráció-történetére hivatkozik, amely szerinte azt mutatja, hogy a számtalan konfliktushelyzetet rejtő világjelenség kezelésének a befogadó társadalmak részéről mindig előszeretettel alkalmazott, ösztönös, majd tudatos társadalompolitikai eszköze volt az asszimiláció.¹⁴ Ezt az eszközt főként az asszimilációra hajlók, az elfogadók jutalmazásával tették hatékonyabbá – állítja. Mostanára azonban a migrációban érintett tömegeket nem lehet ezekkel a jól bevált technikákkal kordában tartani. Viszont számunkra két érdekes tény is szembeűnik: egyrészt, hogy az asszimiláció ebben az értelmezésben nem egy jelenség, egy „természetes” folyamat, hanem aktív állami törekvés a többség részéről. Az asszimilációt tehát kívánatosnak tartják, és kidolgozott terv alapján végrehajtják. Másrészt az is egyértelmű, hogy a célt pozitív eszközökkel kívánják elérni, kívánatossá téve az integrációt, és erőszakos módszerekről, az asszimilációnak való ellenállás szankcionálásáról nem esik szó. Már ebből a két momentumból is jól látszik, mennyire nem „rólunk”, a Kárpát-medence őshonos kisebbségeinek problematikájáról van tehát szó. Errefelé az államilag támogatott és szervezett asszimilációról nem éppen a „mézesmadzag-politika” szokott eszünkbe jutni (bár kétségkívül nyilván erre is akad példa), az asszimilálandó közösségek és egyének oldalán viszont határozottan jelen van a kényszer, a presszió. Nyugaton a beözönlő bevándorlók tömege egyre reménytelenebbé teszi a folyamatos integrációt, a mi őshonos kisebbségeink azonban gyorsuló tempóban fogyatkoznak, közösségeik fellazulnak, és végső soron a

¹⁴ Biczó i. m. (2. lj.) 21.

teljes eltűnésük, beolvadásuk jósolható. Maga a probléma tehát alapjaiban más, ezért is kérdéses, hogy a kutatási módszerek, a fogalmak, az elméleti modellek mennyire kompatibilisek a két területen.

Itt rögtön bele is ütközünk a másik koncepcionális különbségbe, tudniillik, hogy az asszimilációt pozitív vagy negatív konnotációkkal látjuk-e el.

„...amellett szeretnék érvelni, hogy a szociokulturális hasonulás folyamatainak értelmezésére használatos terminológiában az asszimiláció fogalmának kitüntetett jelentősége van annak ellenére, hogy még manapság is közkedvelt depravációs jelentéstartalma miatt az érintettek szempontjából többnyire hanyatlást, veszteséget termelő társadalmi folyamatként szokás felfogni.”¹⁵ – írja Biczó, és ezt árnyalja, illetve részben erősíti Kiss Tamás fentebb már idézett megállapítása is, mely szerint a közép-európai kisebbségi és politikai elitek még mindig az asszimiláció hagyományos, veszteségtapasztalati megközelítését forgalmazzák.

Kiss arra is felhívja a figyelmet, hogy a közpolitika számára is hasznosítható társadalomtudomány nézőpontjából ez a perspektíva sem vethető el következmények nélkül. Az egyén szempontjából és szintjén talán nincs értelme a veszteségnarratívának (bár más – pl. pszichológiai – megközelítésben ez nem is annyira egyértelmű!), de nem is ez az a perspektíva, ahonnan az asszimilációt mint társadalmi jelenséget vizsgálni érdemes. (A konkrét felméréseket természetesen az egyén szintjén kell elvégezni, de az elemzés a makroperspektíva szempontrendszer szerint történik.) A demográfiai és szociológiai perspektíva ilyenformán merőben különbözik az antropológiai mikroperspektívától, a többi között a szociokulturális hasonulást sem a mindennapok vagy az egyéni életút összefüggéseiben vizsgálja.

„Az asszimiláció makroszinten lehet igazán hasznos fogalom. Ebből a szempontból az asszimiláció a folyamatok összességében megmutató tendencia, nem annak a kérdése, hogy az egyes egyénekkal mi történik. A vizsgálat egysége pedig nem az egyén, hanem egy népesség etnokulturális reprodukciója” – írja Kiss Tamás.¹⁶

¹⁵ Uo., 22.

¹⁶ Kiss i. m. (3. lj.) 43.

Azzal folytatja, hogy amennyiben fenn akarjuk tartani a közpolitikával (másként fogalmazva: a való étellel) a kapcsolatunkat, továbbá el szeretnénk kerülni a skizofréniát, akkor a kisebbségi közösségek vonatkozásában nem értelmezhetjük az asszimilációt másként, mint veszteségment. Ezzel pedig maximálisan egyetértünk, hiszen az elméleti és terminológiai okoskodásokon túl mégiscsak leginkább a határon túli magyar közösségek fennmaradási esélyei foglalkoztatják az érintetteket és a kérdéskör iránt érdeklődőket egyaránt.¹⁷

Mindezen túlmenően, nem túl gyakran beszélünk róla, de a veszteségnarratíva a befogadó, az asszimilációt végző közösség részéről is felmerül. A saját kultúra „felhígulása”, a hagyományok, a szokások megváltozása adott esetben aggodalmat válthat ki a többségi társadalom bizonyos szegmenseiben is. (Természetesen ez az aspektus is inkább csak az őshonos kisebbségek és többségi nemzetek viszonylatában jelent külön érdekességet, hiszen könnyen belátható okokból, a bevándorlók és az őket befogadó közösségek esetében nyilván nem jelent különösebb kuriózumot.) Különösen nehéz empirikusan tetten érni olyan finom kölcsönhatásokat, amelyek például az egyes utódállamokban az ottani magyar közösség különböző szinten asszimilálódott tagjainak „fogadtatását” írnák le a többségi társadalom mikro- és makroszintjén. Ilyen felmérések ritkán készülnek (ha egyáltalán), de tegyük hozzá, valószínűleg nem is létezik hozzájuk megfelelő kutatási metodika. (Hiszen alkalmasint még a kvantitatív kutatók „legkeményebb” stratégiai fegyvere

¹⁷ Kiss úgy véli, hogy az újraértelmezett asszimilációfogalmat nem a veszteségnarratívától, hanem ellenkezőleg, a Nyugaton ráakódott pozitív, „asszimilációpárti mellékzöngéktől” kell megtisztítani: „A fogalom az utóbbi évtizedekben történő újraértelmezése ellenére ugyanis a nemzetközi szakirodalomban – illetve megkockáztatom, a modern nemzetállamban – az asszimiláció egy olyan *analitikus és normatív modellként* jelenik meg, amely a hozzá fűzött remények szerint szavatolja a társadalmi és kulturális tér folytonosságát, és egyben megszünteti a kisebbségi (eredendően bevándorló) csoport marginalitását, és bekapcsolja azt a társadalmi mainstreambe. Ez pedig inkább egy emancipációs, mint egy veszteségnarratíva.” Kiss i. m. (3. lj.) 42. Biczó ellenben úgy véli, hogy a nyugati társadalomtudományi diskurzusokban ezek az „asszimilációpárti mellékzöngék” elhalkulóban vannak (bár kétségkívül bizonyos irányzatokban tovább élnek), viszont a *Cultural pluralism* típusú, főként az Egyesült Államokban uralkodó elméletek többsége egyértelműen az asszimiláció depravációs olvasatával való nyílt szakítást hirdeti. Biczó i. m. (2. lj.) 22.

– amit minden további eszközhöz és művelethez kiindulási alapnak használunk – a népszámlálási statisztika sem tekinthető maradéktalanul objektívnak. A pszichológus, asszimilációkutató Hódi arra figyelmeztet, hogy az agy színérzékelése nagymértékben függ a háttérszíntől, azaz még a legegyszerűbb idegi érzékelés sem független az egyéb környezeti hatásoktól. Szerinte egy olyan összetett kognitív konstrukció, mint az identitás [és annak megvállalása!] még hatványozottabb mértékben függ az egyént körülvevő ezernyi társadalmi ingertől és körülménytől. Mivel ezek a befolyások jórészt nem láthatóak, még kevésbé mérhetőek, a kapott kép mindig esetleges. Az esetlegesség mértéke értelemszerűen szintén ismeretlen!

Minél inkább közelítünk a szociokulturális hasonulás forró zónájához, annál inkább feszegetjük a rendelkezésünkre álló eszközök határait. (Aki már végzett terepmunkát efféle „ingoványos területen”, az jól tudja, mennyire nem könnyű bekopogtatni egy vegyes házasságban élő családhoz, és megkérdezni a többi között, hogy milyen tannyelvű iskolába adták a gyerekeiket, és miért. A kérdezőbiztos sokszor már annak is örülhet, ha nem vérző orral távozik – olykor ezt közlik is vele.) Éppen ezért talán érdemes a szociológia és az antropológia mellett más diszciplínák segítségét is igénybe venni az asszimilációs jelenségek értékelésekor, értelmezésekor. Például az asszimilációhoz kötődő veszteség- vagy hanyatlásnarratíva kérdésében. Biczó a többi között azzal indokolja az asszimilációhoz kötődő veszteségnarratívák tarthatatlanságát, hogy az erdélyi szórványban végzett évtizedes kutatásai során azt tapasztalta, hogy családi és egyéni szinten a nyelv- és identitásváltást nem mint romlást, hanyatlást élik meg az érintettek. Szögezzük le, különösebb pszichológiai elmélyülés nélkül, csupán némi empátia segítségével is beláthatjuk: különös volna, ha másként volna. Az érintettek ugyanis – már pusztán megjelölésükből is érthetően – már hoztak bizonyos döntéseket, amelyekkel elindultak egy irányba, egy (többé-kevésbé) maguk választotta úton. Különös volna, ha ezt a döntést ők maguk bármilyen módon megkérdőjeleznék, és önmagukat „depraválnák”. Azaz különös volna, ha ezt egy idegen, egy kérdezőbiztos előtt tennék egy olyan

speciális helyzetben, mint amelyet egy mégoly oldott antropológiai vagy szociológiai felmérés során a kutató teremteni tud. Hiszen valójában önmaguk előtt sem mernék megkockáztatni egy ilyen döntés utólagos megkérdőjelezését, mert az a személyiség integritását veszélyeztetné! Ettől a lélek automatikusan óvja magát, óvja saját integritását. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a törés soha nem következik be: nagyon gyakran bekövetkezik, erre a gyakorló pszichológus, de még a hétköznapi megfigyelő is számtalan példával szolgálhat.

Az asszimiláció egyik fő színtere a már említett vegyes házasság. Itt a leggyorsabb a nyelvváltás: a gyerekek szinte mindig a többségi nyelvű szülő nyelvét beszélik jobban, többségi nyelvű iskolában tanulnak, a kisebbségi nyelvet konyhanyelvi szinten sajátítják el, az unokák pedig már annyira sem.¹⁸ Két ember, vegyes nyelvi és kulturális közegben könnyen megtalálhatja a közös hangot, a családok már nehezebben csiszolódnak össze. A gyerekek nevelése újabb kihívások és döntések elé állítja a párt és a szélesebb rokonságot is. Bizonyára ezek a szaporodó kényszerű döntések (és kompromisszumok) vezetnek oda, hogy a vegyes házasságok nagyobb arányban bomlanak fel, mint a homogén kapcsolatok.

Az asszimiláció útjára lépett egyén azonban – a családon kívül – más pszichikai próbatételeknek is ki van téve. Teljes elfogadottságában soha nem lehet biztos, és ebbéli félelmei nem is alaptalanok. Viszonylagos társadalmi béke, konszolidált viszonyok mellett ritkán adódnak ebből konfliktusok, de krízis idején könnyen semmivé válhat egy egész életre szóló integrációs törekvés és akár a feltétlen megalkuvás. (Erre vég nélkül sorolhatnánk a példákat a volt Jugoszlávia „testvériség-egységben” felnevelkedett nemzedékeiről és a krízisről, amelynek következtében egyik pillanatról a másikra ugyanezek az emberek azon kapták magukat, hogy térdig gázolnak a vérben.)

¹⁸ Ez utóbbi kapcsán gyakori a minden határon túli magyar közösségben tapasztalható összeomlás: amikor azzal szembesül, hogy nem ért szót anyanyelvén az unokájával, sok addig sikeres, saját identitását sértetlenül őrző, de a többségi társadalom irányában is nyitott, kellően integrálódott nagyapa összeroppan. Társadalmi, gazdasági státusztól függetlenül nem ritka a depresszió, alkoholizmus vagy akár az öngyilkosság.

6. A nemzet születése – geneziselméletek

A vita már jó ideje folyik, nem csupán az írott szó (média) lehetséges hatásairól az egyes, konkrét foglalkoztató társadalmi folyamatokra, hanem arról is, mi lehetett a tényleges szerepe olyan, korszakokat meghatározó entitások kialakításában, mint a nemzet. A témában született nagy, gyorsan klasszikussá avanszálódott elméletek és szerzők olyan gondolati fellegvárakat hoztak létre, amelyeket egy ideig nem volt ildomos megkérdőjelezni. Erkölcsi, ideológiai, politikai attitűdök kapcsolódtak hozzájuk, és kíméletlenül címkézték a velük kapcsolatba kerülőket „haladókra” és „retrográdokra” – bár ezt híveik természetesen mindig tagadták. Bár ez bizonyos mértékig máig így van, annyi mégis kiderült, hogy egyik tetszetős elmélet sem képes – maradjunk most a nemzet genezisének – egy általánosan érvényes, koherens modellt felépíteni. Típusok, altípusok és azok végeláthatatlannak tűnő változatai körvonalazódnak az újabb és újabb elemzések során, amelyek aztán magukkal rántják az elméletek addig szilárdnak hitt tartópilléreit is. Ha nem az egyes iskolák feltétlen híveként közelítünk a dologhoz, ez végeredményben bizonyos elégtételt jelenthet számunkra: nem is kell annál több, mint a belátás (beismerés), hogy a jelenség sokkal összetettebb, mint valaha is gondoltuk, és hogy valószínűleg minden eset más és más. Ez a sokszínűség nem engedi, hogy valamiféle sommás ítélet szülessen, lesöpörve, maradisággal vádolva minden egyéb elképzelést. Ez az a momentum, amely miatt érdemes áttekintenünk a témában zajló diskurzust, a vita egyes irányai, elemei ugyanis segíthetnek megtalálni azokat a vonatkozásokat és eszközöket, amelyek alkalmazásával közelebb juthatunk saját térségünk megértéséhez.

Az a leegyszerűsített elképzelés, mely szerint a nacionalizmus egyszerűen a kapitalizmus, sőt, az iparosítás által támasztott igény kielégítésére született, ma már nehezen tartható. Anderson elképzelt közössége, amely Gellner „euklideszi logikája” szerint¹⁹ maradéktalanul alkalmas az ipari társadalom számára szállítani a mobilis és „csereszabatos” munkaerőt, frappáns leírása le-

het bizonyos társadalmak helyzetének bizonyos történelmi korszakban. A modell tehát működik, csak nem általánosítható.

Érthető módon a történészek voltak az elsők, akik megpróbálták megérteni és leírni a nacionalizmus születésének körülményeit. Közülük kerültek ki a legdühödtebb ellenfelei is, akik egymással versengve bizonygatták e jelenség új keletű, mesterséges és romboló mivoltát. Igyekeztek tehát leleplezni a nemzeti ethosz mítoszát, bebizonyítani, hogy ott, ahol a nacionalisták a múltba öröktől fogva beágyazódott gyökereket hirdetik, valójában nincs semmi ilyesmi, a nemzeti múlt nem létezett, mert amíg „fel nem találták”, nemzet sem létezett. Megszületett tehát a mítosz tagadása, egy ellenmítosz, amely dramatizálja a nemzeteket létrehozó modernizáció narratíváját.²⁰ Semmi létjogosultsága nincs tehát a primordialisták elképzeléseinek, amelyek szerint valamiféle etnicitás a kezdetektől végigkíséri az emberiség ismert történelmét. Viszont enélkül nehezen érthető a nacionalizmusok elemei, átütő sikere a modernitásban – még a tetszetős elméletek magyarázatai ellenére is. Anthony D. Smith arra figyelmeztet, hogy csak magunknak ártunk, ha nem veszünk tudomást arról, hogy a premodern korban is (így nem csupán a középkorban, hanem már az ókorban is) a világ számos területe társadalmi és kulturális szempontból egymástól különböző etnikai közösségek, etnikumok szerint tagolódott, mint ahogy ma is, és hogy ezen etnikai közösségek olykor bizonyos elemeikben megegyeznek a modern nemzetek jellemzőivel, mint például a származási mítoszok, emlékek, kulturális hagyományok, név, terület stb.²¹ Nem arról van szó tehát, hogy a modern nemzetfogalmat ab ovo visszavetítsük a múltba, hanem arról, hogy a modernitásban meghatározóvá váló nacionalizmus genezisének és példátlan sikerének titkát jobban megértsük.

Ebben az is segítségünkre lehet, ha a türelmetlen, átfogó elméletek helyett figyelembe vesszük a történelmi eltéréseket. Születtek olyan tipológiák is, amelyek igencsak árnyalják a korábbi „kultúrnemzet – államnemzet” erősen sematizáló koncepcióját. Hugh Seton-Watson

¹⁹ Ernest GELLNER: A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítoszai. In: KÁNTOR Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, Rejtjel, 2004, 58.

²⁰ Anthony D. SMITH: *A nacionalizmus és a történészek*. Regio, 2000, 2., 5–33.

²¹ Uo.

szintén az eltérő történelmi múltat veszi alapul, amikor megkülönböztet „régí és folyamatos nemzeteket” (angol, francia, holland, skót, dán, svéd, lengyel, magyar, orosz) és „új” (szerb, horvát, román, arab, indiai) nemzeteket.²² Itt természetesen nem a már megszületett nemzetek bármiféle rangsorolásáról, az „ősiség” bizonygatásáról van szó, ellenkezőleg, éppen, hogy az ideológiai megközelítés helyett olyan, a nemzettudat kialakulását elősegítő folyamatok vizsgálatára igyekszik áttérni a figyelmet, mint az állam, a nyelv, a vallás, a földrajzi körülmények stb. Ez a megközelítés minden esetben indokolt lehet, számunkra pedig némileg orvosolja azt a szakirodalomban rendkívüli módon elterjedt (és mi tagadás eléggé irritáló) gyakorlatot, hogy a történelmi Magyarország létezéséről, annak valószínű, tényleges hatásairól a majdan megszülető modern magyar nemzettudatra, a mindenkori szerzők egyszerűen nem vesznek tudomást.

Ernest Gellnerre visszatérve, aki váltig hangoztatta, hogy a modern ipari állam kizárólag mobilis, írni-olvasni tudó, egységesített kultúrával bír, így tehát egymással felcserélhető egyénekből álló népeiséggel működőképes, még mindig nem világos, hogyan lehetett volna ez az iparosítási elvárás vagy kényszer a nacionalizmus kiváltó oka vagy csak ösztönzője, mondjuk, 1848-ban Magyarországon. Ráadásul továbbhaladva érvelése mellett, azt is tudjuk, hogy az egységes kultúrát nem más, mint az államilag fenntartott, standardizált oktatás képes megteremteni, amelynek 1850 előtt nem csupán Magyarország, de a jóval fejlettebb nyugati országok is híján voltak. Gellner önmagát materialistának (de nem marxistának) vallja, és a nacionalizmus kialakulását tehát tisztán gazdasági okokkal magyarázza, elvetve például a marxisták elméletét, amely a kapitalizmusban kifejlődő osztályok szerepét hangsúlyozza, és nem osztja az olyan gazdaságon kívüli elméleteket sem, mint amilyen Anthony Smith politikaközpontú megközelítése. A kérdés továbbra is az, hogy a kétségkívül számos esetre – sőt egy bizonyos történelmi határon innen talán mindre – érvényes, széles körben elfogadott modell miért nem magyarázza meg az európai nacionalizmusok tényleges geneziséét.

²² Hugh SETON-WATSON: *Nations and States*, London, Methuen, 1977

Talán közelebb kerülünk a kérdés megválaszolásához, ha megfontoljuk Michael Mann felvetését, mely szerint a nemzetet elképzelt közösségnek nevező Benedict Anderson marxistaként nyilván soha nem tenné ugyanezt a társadalmi osztályokkal, pedig azok éppen annyira imagináriusoknak tekinthetők. A nemzettudat és osztálytudat egyaránt két elképzelt vagy imaginárius közösséget feltételez, amelyek együtt, egymáshoz kapcsolódva alakultak ki a modernizáció során.²³ Ehhez még hozzá kell tennünk az írás helyzetének gyökeres megváltozását, közelebbről a nyomtatás elterjedésének hatását, majd a diskurzív írástudás fogalmát. Anderson közismert tézisei a nyomtatáskapitalizmusról (amelynek sarkalatos pontja volt a McLuhan után idézett tétel: a könyv volt az első modern stílusú tömegtermeléssel előállított ipari termék), nyilvánvalóvá tették, hogy a nyomtatáskapitalizmusnak alapvető szerepe volt a nyomtatott köznyelv, a „nyomtatott nemzeti nyelv”, annak pedig a modern nemzet kialakulásában.²⁴

A nyomtatás elterjedésének egyik következménye volt az az igény, hogy az emberek nem standardizált, diskurzív szövegeket írjanak le és olvassanak. Az effajta írástudás terjedése pedig nyilvánvalóan egyik előfeltétele annak a kommunikációnak, amely szintén kellett a nacionalizmus kialakulásához. Anderson magvas állítása, hogy a 19. századi polgárság volt az első osztály, amely olvasni tudott, így elképzelt alapon nyugvó belső szolidaritást alakíthatott ki magának,²⁵ szintén erősen leegyszerűsítettnek tűnik. Országokként változó, de mindenütt nagyon is heterogén volt az a réteg, az a „burzsoázia”, amely a diskurzív írástudás révén birtokba vette az azt terjesztő médiumokat.

Végül meg kell említenünk még egy fontos tényezőt, amely több szerző szerint szintén jelentős szerepet játszott a modern európai nacionalizmusok genezisében, ez pedig a korabeli országok geopolitikai vetélkedése, annak szerteágazó társadalmi következményei. Michael Mann tézise szerint a nacionalizmus kialakulása-

²³ Michael MANN: *A modern európai nacionalizmus kialakulása*. In: KÁNTOR Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, Rejtjel, 2004

²⁴ BENEDICT i. m. (12. l.) 41.

²⁵ Uo., 42.

nak időszakában az európai nagyhatalmak egymás ellen viselt háborúi döntően megváltoztatták az állam és a nép viszonyrendszerét. A 17. században az állam még csupán a nemzeti össztermék 3–5 százalékát vonta el különböző adók formájában saját céljaira, a 18. századra ez 10 százalék körülre emelkedett – békeidőben. Háborús körülmények között azonban az elvonások elérhették, sőt meghaladhatták a 30 százalékot, és a hadseregek létszámának korábban elképzelhetetlen megnövekedése miatt jóval többen lettek közvetlenül is érintettek (katonáskodás). Mivel ily módon az állam mind drasztikusabban beavatkozott a lakosság életébe, a diskurzív írástudás médiumai mind inkább átpolitizálódtak, egyszerre fontos lett a politikai képviselő kérdése, hogy ellenőrizni lehessen, kik fognak adózni, és milyen célok érdekében.²⁶

Michael Mann tehát arra mutat rá, hogy az európai korai nacionalizmusok kialakulásában még nem játszhatott akkora szerepet az industrializáció, amint azt Gellner és követői állítják. Az általa vizsgált négy korabeli nagyhatalom, Anglia, Franciaország, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia eltérő utakat járt be a maga nacionalizmusának kialakításában, és ebben a megközelítésben az első három sikeresnek mondható, a negyedik viszont elbukott. Evidens, hogy az egységesebb, a mobilizáltabb nemzetállamok voltak a sikeresek, a belső feszítő erőkkel küszködő Monarchia viszont szükségszerűen széthullott. (Ugyanígy hullott szét a maga további belső nacionalizmusait kezelni nem tudó magyar nemzetállam is.) Csupán érdekességként érdemes megemlíteni azt a magyar kuriózumot, hogy állami ünnepeken, politikai szónoklatokban igen gyakran szokás emlegetni István király Imre herceghez szóló intelmét, amely az „egynemzetiségű ország gyengeségére” hívja fel a leendő uralkodó figyelmét. Túl azon, hogy az idézetet következetesen félreértelmezik (ország a korabeli szóhasználatban = udvar), a történelmi kontextus iránti végletes vakság is nyilvánvaló. Miközben az elmúlt kétszáz év egyértelműen és kizárólag az erős nemzetállamok dominanciájáról szól, és a magyarság éppen – az oszmán hódítások és a Habsburg uralom miatt – „nem

elégge egynemzetiségű” országa okán szorult egykori szálláshelyének egyharmadára, nem kis balgaság valamiféle visszajára fordult öngazolás jegyében ezt a félreértett mantrát hajtogatni. (Más kérdés, hogy attól függetlenül, mennyire életképtelennek bizonyult Európában az elmúlt történelmi időszakban a konföderális felépítésű állam, ma ez számít korszerűnek és kívánatosnak. Két tényező azonban kérdéssé teheti a gyakorlati megvalósítást: egyrészt még mindig változatlan lendülettel folyik az újabb lokális nacionalizmusok genezise és azok a törekvések, hogy ők is megszerezzék nemzetállami szuverenitásukat, másrészt a körvonalazódó szövetségek esetében mindig felmerül a kérdés, hogy ki legyen a vezér, a legfőbb integráló, aki majd ténylegesen „megvalósítja az egyenlőséget”.)

Azt viszont leszögezhetjük, hogy a klasszikus, a kulturális mítoszteremtésre és a kapitalizmus profán igényeire alapozó nacionalizmuselméleteket mindenképpen ki kell egészítenünk további releváns tényezőkkel: a diskurzív írás-olvasás elterjedése (nem csupán a „burzsoázia” köreiben!), az osztály- és nemzeti öntudat egyidejűleg való kifejlődése, a politikai képviselő és a modern állam intézményei általi egybeforrása, valamint a háborúk hatása, amely egyrészt az államokat hatalmi koncentrációra készítette, másrészt elősegítette, felgyorsította a „nép” mint érték és legitimációs tényező megszilárdulását.

Az iparosítás, a kapitalizmus és a ma már említett, klasszikusnak számító többi tényező leegyszerűsített ok-okozati összefüggéseit a modern nacionalizmus kialakulásában mind több, a témával foglalkozó szerző kérdőjelezi meg. Így Liah Greenfeld is úgy véli, hogy történetileg tekintve a nacionalizmus (a nemzeti identitások és a különféle nacionalista ideológiák kialakulása) megelőzte az iparosítást és a kapitalizmus intézményesülését, valamint az állam kifejlődését, illetve a kultúra szekularizációját. Így aztán, ha csak nem kívánunk teleologikusan gondolkodni, a nacionalizmust nem tekinthetjük e későbbi fejlemények következményeinek. Sokkal inkább reális azt feltételeznünk, hogy éppenséggel egyik kiváltó okuk volt.²⁷

²⁷ Liah GREENFELD: Nacionalizmus és modernitás. In: KÁNTOR Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, Rejtjel, 2004, 183.

²⁶ MANN i. m. (23. l.) 123.

A társadalmi mobilitás „varázserejét” sem tartja elégségesnek a nemzeti eszme hihetetlen sikerének magyarázatában:

„Az igaz, hogy mind a kapitalizmushoz, mind az iparosításhoz flexibilis társadalmi rétegződési struktúrára van szükség, azonban egyik sem képes valamilyen titokzatos módon egy ilyen berendezkedést létrehozni, ahogyan pedig számos, az industrializációt a modernitás alapvető alkotóelemének tartó industrializációelmélet feltételezi. A rugalmas társadalmi rétegződési rendszer az industrializációtól és a kapitalizmustól függetlenül alakul ki, és éppenséggel ez utóbbiak kifejlődését teszi lehetővé.”²⁸

Felhívja viszont a figyelmet a fejlődés különböző fázisaiban lévő nacionalizmusok (és gazdasági rendszerek) kölcsönhatására. A folyamat ugyanis gyorsan továbbgyűrűzik először a ma Nyugatként aposztrofált régióban, majd egész Európában és a világ más részein is. Franciaország és Anglia kölcsönhatása mindenképpen meghatározó.

„A pénzt és a pénzcseréjét, a Franciaországban hagyományosan lenézett *bourgeoisie* foglalatosságait, mint nem francia dolgokat határozták meg. Ez különösen akkor vált világossá, amikor a »kapitalista« szóval jelölt tulajdonságok komplexumát Angliával azonosították. Az Angliával szembeni neheztelés vagy precízebben *ressentiment*²⁹ jellemezte a francia nacionalizmus kialakulásának végső fázisát. Ez a pszichológiai körülmény számos nacionalizmus fejlődése során jelen volt, mindegyik, a nemzet eszméjét kívülről behozó ország szükségszerűen a származási országra függesztette tekintetét, és arra reagált. A kiindulási modell definíciójából következően magasabb rendű, mint az azt utánozni igyekvő, ez utóbbi saját értékelése szerint. A reakció a *ressentiment* alakját öltötte akkor, ha maga a kontaktus az utóbbi alacsonyabb rendűségét emelte ki. A *ressentiment* az integrált értékek átértékelését segítette elő, ami az esetek többségében azzal végződött, hogy az őshonos tradícióból az ellenséges elemeket választották ki és kezdték tudatosan kimunkálni. A francia nacionalizmus volt az első, amelynek kimunkálásában a *ressentiment* fontos (habár nem meghatá-

rozó) szerepet játszott; tulajdonképpen ez volt az első nyugatellenes nacionalizmus.”³⁰

Ez a mi szempontunkból érdekes megvilágításba helyezi azokat a nacionalizmusokat, amelyek kialakulásakor a többi között a magyar nacionalizmus szolgált modellként. A szerbek és a románok nyilván elsősorban a „magyarok ellenében” határozták meg saját nemzeti identitásukat, bár nem kizárólag, hiszen jelentős volt a török és bolgár kontaktus és hatás is. A horvát genezisében szintén a magyarra reflektált elsősorban, de a folyamat már történelmi léptékben is régen lezárult, így az ellenpólus áttevődött máshová – főként a szerbekre. Ezzel szemben a szlovák nemzeti tudat máig „nem nélkülözheti” a magyarokkal szembeni *ressentiment* hajtóerejét.

Hézagosak és leegyszerűsítőek tehát azok a modellek, amelyek egyszerűen a kapitalizmus és a modern államszervezet hatékony működésével, illetve annak igényével próbálják magyarázni a modern nemzet és identitás geneziséjét. Ráadásul ezek főként az „alapmodellként” kezelt államnemzeti koncepcióra vonatkoznak, még több kérdést hagynak nyitva az ún. „kultúrnemzeti” vonal esetében. (Ez a felosztás véleményünk szerint szintén erősen leegyszerűsítő és mint ilyen, rendkívül pontatlan is, de egyelőre tekintjük kiindulási gondolati alapnak, a kritikát hagyjuk későbbre.) A kulturális összetevők esetében szokás, némi csúsztatással, az andersoni elképzelt közösségek fogalmát összemოსni a nemzeti eszmerendszert megalapozó történelmi tudattal, azaz ironikusan polemizálni a közös múlt és emlékek, a mítoszok szerepéről. Az összemოსás semmiképpen sem indokolt, viszont kétségtelen tény, hogy a kutatások fényében a nemzettudat genezisének bizonyos szakaszaiban irrelevánsnak tűnik, hogy a felsorolt és más, a kulturális kategóriába sorolható tényezők valós alapokon nyugszanak, vagy pedig tényleg utólagos konstrukciók. Amíg a nemzet modernista meghatározása a gazdasági szükségszerűségekre teszi a fő hangsúlyt, Anthony D. Smith szerint eközben fontos összetevőket hagy figyelmen kívül.

„Egy nemzetnek mint nemzetnek még ma is közös történelemmel és kultúrával kell rendelkeznie, vagyis közös leszármazási és eredetmi-

²⁸ GREENFELD i. m. (27. l.) 184.

²⁹ NIETZSCHE kifejezése

³⁰ GREENFELD i. m. (28. l.) 201–202.

toszokkal, közös emlékekkel és kulturális jelképekkel. Ha nem így lenne, akkor csak territoriális államokról beszélhetnénk. A kulturális vagy »etnikai« elemek összekapcsolása és egymásba fonódása a politikai, területi, oktatási és gazdasági tényezőkkel, amelyeket »állampolgárinak« nevezhetnénk, az, ami a modern nemzetet létrehozza. A mai nemzeteknek legalább annyira szükségük van a közös mítoszokra, emlékekre és jelképekre, mint az egykori etnikai közösségeknek, mert épp ez utóbbiak segítettek megteremteni és fenntartani a nemzetekre jellemző és az őket megalapozó szolidaritás hálózatait. Ezen túlmenően individualitást is kölcsönöznek a nemzeteknek.³¹

7. Magyar mítosz, magyar múlt

Az, hogy a közös múlt és a mítoszok milyen viszonyban vannak egymással, nincs tehát döntő hatással egy nemzetépítés sikerességére, viszont nagyon is számíthat az érintettek érdeklődésére. A genesis időszakában nyilvánvalóan nagyon fontosak lehetnek a mítoszok, de nélkülözhetetlen szerepük van a felnövő nemzedékek önazonosság-tudatának kiépítésében és fenntartásában is. (Ezt a célt szolgálják pl. a nemzeti ünnepek, emlékhelyek is.) Viszont az is kívánatos, hogy a nemzet „felnőtt” tagjai azért nagyjából tisztában legyenek a mítoszok és a nemzet számára releváns történelmi tények valós viszonyával. Nem kisebbíti például az elkötelezettség mértékét, ha nem vesszük készpénznek a szellemi örökségünk fontos részét képező turulmondát, de joggal nehezményezzük, ha ugyanezzel a mértékkel mérik és a ködbe vesző legendák világába utalják a nándorfehérvári diadalt vagy (ami egészen általános a nemzetközi publikációkban) az egész középkori magyar államot. Számunkra fontos az Oszmán Birodalom által megtépzott és a Habsburg Birodalomba ugyan betagozódott, de fizikai valóságában ténylegesen létező Magyarország folyamatos jelenléte a Kárpát-medencében, és fontos az is, hogy ez nemzeti identitásunk egyik fő pillére. Nem szeretjük tehát, ha nemes egyszerűséggel a „kultúrnemzetek” közé sorolnak be bennünket, nem azért, mert

ez a kategória alacsonyabb rendű volna az „államnemzetekkel” szemben (bár egyes szerzők kétségkívül ezt sugallják), hanem egyszerűen azért, mert ez nem felel meg a valóságnak. Az évezredek magyar állam folyamatosan identifikációs alapként szolgált az évszázadok során, válsághelyzetekben (amelyekből nem volt hiány) pedig bőségesen produkált olyan hazafias megnyilvánulásokat és irodalmi alkotásokat, amelyek később kész elemekként beépülhettek a modern nemzettudatba. Az kétségtelen tény, hogy ezek az elemek főként egy „laterális etnikai csoport”³² (a magyar nemesség) rétegeire voltak jellemzőek, de a megfelelő történelmi pillanatban ez a nemesség még saját kiváltságainak feladása árán is készen adta át őket az „új nemzet” egészének. (Ez a megközelítés természetesen nem jelenti a kritikátlan visszatérést a nemzeti öncélúságot, az autochtóniát³³ hirdető narratívához. Nem jelenti a visszatérést Szekfű Gyula *nagymagyar* historicista identitásprogramjához, még kevésbé Szabó Dezső etnoprotektionista összeesküvéspszichózist gerjesztő nemzetfelfogásához, de még Németh László *kismagyar* programjához és *mélymagyar–hígmagyar–jöttmagyar* felosztásához sem. A már megharcolt vitákat teljesen felesleges lenne újravívni, viszont megismerésük nagyon is ajánlott, különös tekintettel a levonható és már levont tanulságokra, mint amilyenekkel Bibó István művei szolgálnak. Szintén elkerülhetetlen azonban a régi tézisek és levont tanulságok újbóli összevetése a megváltozott körülményekkel, az új, korábban még nem ismert tényezőkkel. A sematikus gondolkodás kifejezetten káros, semmiféle skatulyázás nem lehet elég szent és érinthetetlen ahhoz, hogy örökérvényűnek fogadjuk el.)

A vonatkozó szakirodalom üdítő kivétele Alain Dieckhoff *Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése* című munkája. A szerző, nagyon helyesen, figyelembe veszi az egykori keleti blokkon belüli népek és országok egészen eltérő történelmi múltját és helyzetét, ahelyett, hogy mindenáron egy kaptafára próbálná őket húzni. Még egy gyakori hibát elkerül, amikor szín-

³¹ Anthony D. SMITH: A nemzetek eredete. In: KÁNTOR Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, Rejtjel, 2004, 213.

³² Uo., 212.

³³ DÉNES Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása*. Budapest, Argumentum, 2011, 27.

tén történelmi szempontok alapján differenciál a felbomlott Osztrák–Magyar Monarchia (sok szerzőnél egyszerűen: Ausztria) utódállamai között. Ennek megfelelően Magyarországról és a magyar nemzeti mozgalmakról rajzolt képe is jóval árnyaltabb, pontosabb. Megállapítja, hogy a magyar nemzetnek már a középkorban is volt politikai reprezentációja, még ha a nemesség egyedül saját magát ismerte is el annak megtestesítőjeként. Így a Habsburg Birodalomban Magyarország a jogait és kiváltságait védelmező arisztokrácia hatására képes volt megtartani valódi autonómiáját, azt csak az 1848-as forradalom bukása után húsz évre sikerült elnyomni. Az első magyar nacionalisták az ország alkotmányos különállási törekvéseinek, sőt az 1000-ig (Szent István megkoronázásáig) visszamenő állam hagyományának előhívásával képesek voltak szembeszállni Bécs központosító szándékaival. Egyszóval rendelkezésükre álltak a nemzeti követeléseiket életető és alátámasztó politikai érvek. Így marginálisabb szerep jutott a kulturális nacionalizmus bevetésének.³⁴ Továbbá felhívja a figyelmet a latint felváltó magyar nyelvű irodalom jelentős szerepére, a germanizáció elleni harcra és a nyelvtörténeti eredetiség miatt a szláv környezettől való elhatárolódásra építő romantikus nyelvi-politikai mozgalomra. Magyar szerzőkre hivatkozva kiemeli, hogy Kossuth programja *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség* címmel jelent meg, és hogy a felkelés célja elsősorban a magyar politikai szuverenitás visszaállítása volt, és nem a kulturális elkülönülés megszálott védelmezése.³⁵

Más szerzők jóval kevésbé megértőek a 19. századi magyar törekvések iránt, és legjobb esetben is nagyvonalúan eltekintenek a történelmi kontextustól. Jellemző azonban az az álláspont is, mely szerint a magyarok visszaéltek a kiegyezés utáni domináns helyzetükkel, ami főként a példátlanul durva magyarosításban nyilvánult meg. (Ami persze nem alaptalan vád, de ami ezúttal is hiányzik, az a megfelelő történelmi kontextus: nem említik a párhuzamosan zajló

nyugat-európai hasonló folyamatokat, például a nem kevésbé kíméletlen franciásítást, amelynek során eltüntették a francia nemzetállam területéről a regionális nyelveket. Úgy tűnhet, az egyetlen mérce, ami a jót és a rosszat, a feketét és a fehéret elválasztja, az a sikeresség. A francia homogenizálás sikeres, ezért az így létrejövő egységes nemzetállam etalon és példaértékű, a magyar – jól kitapintható történelmi okokból – sikertelen, ezért bűnös és elítélendő.)

8. Ideológiai háború

A „rossz nacionalizmus” elleni küzdelemnek biztosan nem a nemzeti identitás a priori elutasítása, elavultnak, túlhaladottnak, retrográdnak nyilvánítása a hatékony eszköze, hanem a nemzeti hovatartozás szabad megélése. Ha kigúnyoljuk, tiltjuk, elítéljük, attól még biztosan nem szűnik meg, különösen, ha közben más nacionalizmusok részéről is állandó veszélyeztetettségnek van kitéve. Az ostromlott vár védőinek meddő és visszás dolog pacifizmusról prédikálni. Ezzel szemben a szabadon, fenyegetettségek nélkül megélhető nemzeti identitás éppen azt a fölös „hevületet”, türelmetlenséget és agresszivitást teszi feleslegessé, amely nem kívánt konfliktusokhoz vezethet. Ésszerűtlen tehát a teoretikusok részéről a nacionalizmust mint komplex társadalomformáló erőt mindenestől elítélni és tűzzel-vassal kiirtandónak kikiáltani. Felesleges erőfeszítés olyan teóriákat gyártani, amelyek mintegy nem létező, „sohasem is volt” rémálomnak igyekeznek beállítani a nemzetet és minden velejáróját. (Ha el is fogadjuk a sokak által vallott nézetet, hogy a nacionalizmus csak afféle múltó, átmeneti jelenség az emberiség történetében, és ha kellően „fel nő”, minden bizonnyal túlhaladja azt – vajon eszébe jutna-e bárkinek is „betiltani a kamaszkort”? Tudjuk ugyanis, hogy az egyéni személyiségfejlődésben a felnőtté válást megelőzi a sokszor eklektikus, a környezet számára is problematikus pubertás, de vajon épeszű embernek eszébe jutna ideológiát gyártani az ellene való küzdelemhez?)

A szabadon megélt identitás magától értetődő – ahogyan azt a történelem és a jelen társadalmi valóság sok helyen igazolta és illusztrálja. A nyugati teoretikusok, akik a konszolidált nemzetállamok organikusan fejlődött társadalmi viszo-

³⁴ Alain DIECKHOFF: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In KÁNTOR Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, Rejtjel, 2004. 306.; *Regio*, 2002. 4. 7–22.

³⁵ Uo.

nyai közepette szocializálódtak, borzadva rácsodálkoznak az „elmaradottak” nacionalizmusára. A megoldatlan nacionalizmusoknál már csak ők türelmetlenebbek, és követelik, hogy „azonnal hagyjuk abba”. Erre szólítják fel a saját nemzeti identitásukban fenyegetett kisebbségeket és felesleges, veszélyes hőzöngésnek ítélik autonómiatörekvéseiket, a megmaradásért folytatott küzdelmüket. A politika persze ugyanebben sokszorosan túltesz a teoretikusokon – nem csoda, hiszen a 21. századi politika ugyanúgy nemzetállami politika, ahogyan a 20. századi volt. Pedig nyilvánvaló, hogy fordítva ülnek a lovon: ha a cél a nemzeti alapú konfliktusok túlhaladása, akkor nem a „békétlen”, autonómiáért küzdő kisebbségeket kell megfékezni és lecsendesíteni, hanem éppenséggel teljes erővel azokat a megoldásokat kell keresni és támogatni, amelyek mindenki számára biztosítják saját nemzeti identitása szabad megélését. Hogy ez szinte lehetetlen? A régi sémák szerint bizonyosan, de ha legalább annyi energiát fordítanánk rá, mint pl. a nacionalizmus elleni totális háborúra, bizonyosan nem maradnának el az eredmények.

A nacionalizmus elítélése és az ellene folytatott ideológiai háború a jelen történelmi helyzetben egészen más eredményeket produkál, mint amit legfőbb szószólói reméltek. Egyrészt a kampánynak közvetlen haszonélvezői azok a nemzetállamok, amelyek voltak olyan szerencsések, hogy nyertesként élhetik meg a jelenlegi status quót. Ők hátradőlhetnek, és mosolyogva szemlélhetik a „békétlenkedők” megleckéztetését. Hozzájuk hasonlóan azoknak sincs komolyabb aggódnivalójuk, akiknek ugyan még nem sikerült maradéktalanul megvalósítaniuk a nemzetállami hegemoniát, de az idő nekik dolgozik, hiszen a globalizációval megerősödött asszimilációs folyamatok, durva, látható eszközök nélkül is egyre közelebb hozzák az áhított célt. Ezzel szemben a megmaradásért küzdő kisebbségek folyamatos nyomás alá kerülnek, hogy adják fel anakronisztikus és konfliktusokat okozó törekvéseiket, és elégedjenek meg az egyéni jogokkal. A nacionalizmus elleni ideológiai küzdelem az ő esetükben még egy jó nagy púpot rak a hátukra: nem elég a kisebbségi lét pszichikai és hétköznapi megpróbáltatásait elviselniük, ráadásul azzal a lelki, szellemi tehertétellel is együtt kell

élniük, hogy az identitásuk megőrzéséért folytatott küzdelmük valami elmaradott, elítélendő és szégyellni való törekvés. (És ha azt hinnénk, a kisebbségek szégyenpadra állítása már a végső abszurditás, akkor látnunk kell, hogy az adott kisebbséget támogató anyanemzet/anyaország még inkább célpontja ennek az ideológiai hadjáratnak.) Pedig adott esetben a lelki, társadalmi hatások semmivel sem enyhébbek és alig kevésbé elviselhetetlenek, mint a szó szerinti kisebbségek esetében. (A magyarság helyzete erre nyilvánvalóan evidens, de nem kizárólagos példa.) A gyógyítás eszköze természetesen nem a szupremációs viszonyok megfordítása lenne (a történelem ezt már megmutatta), de nem is a probléma valóságának megkérdőjelezése és a teljes elfojtás.

A feldolgozatlan traumák okozzák térségünkben és szerte a világon a leginkább megoldhatatlannak tűnő identitástorzulásokat. Dénes Iván Zoltán szerint, aki Bibó István szellemi örökségére támaszkodva értelmezi a jelen társadalmi valóságát, ezek az ellentétek univerzálisak, és csak addig gondolhattuk azt, hogy bizonyos népek saját karakterológiával rendelkeznek, amíg a vonatkozó, addig csak saját nyelvükön létező irodalmat nem fordították le angolra és más, elterjedtebb nyelvekre. Ez a megdöbbentően banális tény azonban kulcskérdés az elmúlt két-három évszázad történéseinek megértésében. Gondoljunk csak bele, a nyelvi fal még ma is sokszor akadály a megértésnek, hiszen ugyanazon földrajzi térben élő népek elitjei – konkrétan kutatói – sokszor úgy végzik munkájukat, hogy nem ismerik egymás nyelvét és eredményeit. Erre jó példa azon magyar Erdély-kutató történészek esete, akik nem tudnak románul, és persze fordítva, azoké a román kutatóké, akik nem ismerik a magyar nyelvet. A nyelvismeret tüntető hiánya nem ritkán tudatos és szándékos, mintegy nyilvánítása annak az attitűdnek, hogy kizárólag csak a saját, otthonosan berendezett terünkben vagyunk hajlandóak gondolkodni és mozogni, a másikat meg sem akarjuk ismerni, vagy egyenesen tudomást sem veszünk a létezéséről. Az így felépített valóságkép persze eleve torzult, amit Bibó, Szűcs Jenő és mások sokféleképpen leírtak már – többnyire erős kritikai hangvételben.

A feldolgozatlan traumák kezelésére alig van használható recept. A klasszikus liberalizmus felkínált eszközei (közös alapértékek konszenzusos minimuma: az egyenlő emberi méltóság, szabadság, demokrácia, népszuverenitás mint a hatalom forrása, a hatalom megosztásának elve, a fékek és ellensúlyok fejlesztése a hatalom korlátozására stb.) a globalizáció által átformált kapitalizmus és társadalmak korában már messze nem tűnnek elégségesnek. Olyannyira, hogy feltétlen hívei is aggódva tekintenek a jövőbe, és mint egyetlen „csodaszerért”, a növekedésért imádkoznak.³⁶ A liberalizmus és furcsa mód a baloldali eszmeiség összefonódott a globalizációs kapitalizmussal, és ez a furcsa gölem könyörtelenül a világ leigázására tör. Ellentmondást nem ismer, mindennemű kritikára és támadásra teljes vehemenciával reagál, kimerítve a politikai és ideológiai hisztéria minden elemét és eszközt – éppen azokat, amelyeket ellenfelének a tradicionális értékrendet preferáló irányzatoknak tulajdonít, illetve felel. A liberalizmus megdöbbentő módon feladta az eszmei sokszínűség tiszteletét, a tolerancia elvét, a nevében szereplő, lényegét jelentő szabadságot is hajlandó feláldozni az ellenfelei elleni harc nevében, a baloldal pedig, ugyanilyen meghökkentő módon, szintén szövetségre lépett a növekedésalapú, az egész bolygó ökoszisztémáját fenyegető, embermilliók kizsákmányolását nyíltan célul kitűző gazdasági rendszerrel. A leküzdendő ellenség pedig minden hagyományos közösség, a család, a nemzet, a vallás – bármi, ami valamiféle immunitást nyújthatna a könyörtelen individualizáció ellenében.

A traumák tehát a felkínált „haladó” eszme-rendszerek receptjei szerint feldolgozhatatlanok. A kép azért is lehangoló, mert immár befejezett tény a nagy kísérlet, a néhány évtizeddel ezelőtt még világjelenségnek számító szocializmus bukása is. A nagy kísérlet a többi között az imperalizmus és a nacionalizmus okozta sebek gyógyulását is ígérte. Ígéretét virágkorában sem tudta betartani, amit pedig maga után hagyott, az ros-

³⁶ „A többségtől csupán az általános növekedés korában várhatjuk el, hogy megfélemlítés nélkül is konform legyen, olyan időkben, amikor a társadalmi élet nem zéró, hanem pozitív összegű játék.” Ernest GELLNER: *A szabadság feltételei*. Budapest, Typotex, 2004, 30.

szabb esetben háborút, etnikai tisztogatást, káoszt jelentett, szerencsésebb népek megúszták annyival, hogy a lefojtott traumákkal kénytelenek újra és újra szembenézni.

Ha a közép- és kelet-európai népekre összpontosítunk, igaznak és jellemzőnek kell elfogadnunk Dénes Iván Zoltán állítását, hogy valamilyen egykori sérelem, félelem és megaláztatás szinte mindenkinek az életében szerepet játszik. Az igazi veszélyt pedig az jelenti, hogy ez a helyzet azt indukálja, hogy mindenki mindenáron azt szeretné biztosítani, hogy a sérelem megismétlődése egyszer s mindenkorra kizárható legyen, sőt ezen túlmenően, a sérelmet szenvedett, illetve leszármazottjai elégtételt szerezhessenek.³⁷

„Egymással versengő áldozat-szerepeket és elégtétel-kereséseket fednek fel azok a jelképes polgárháborús helyzetek, amelyek szereplői a politikai közösség szimbolikus terében és idejében újra és újra, egyre abszurdabb formában megjelennek, azok kisajátítására törnek, és új, gyakran anakronisztikus jelentéssel próbálják felruházni a közösségi teret, annak idejét és az azok által megjelenített korábbi eseményeket.

Megdöbbentően sokan elhiszik, hogy választaniuk és választatniuk kell, lehet és szabad aközött, hogy a náciizmus vagy a kommunizmus okozott több szenvedést és jelentett nagyobb veszélyt és megaláztatást, és ebben a szellemben újra és újra értelmezik a nagy történelmi katasztrófákat és fordulópontokat.”³⁸

Ezt nevezi Bibó politikai hisztériának, és megállapítja, hogy mindez szükségszerűen a gondolkodás megbénulását eredményezi. Az álmegoldások, az összeegyeztethetetlen dolgok erőltetett összeegyeztetésével születő kompromisszumok azonban csak elfedik a valóságot, és hamis realitást eredményeznek. Ehhez a hamis realitáshoz aztán a szemben álló felek görcsösen ragaszkodnak, ami önértékelési zavarokhoz vezet. A hisztéria tehát beépül az identitásba, és úgy vezet görcsös teljesítménykényszerhez, a siker mértéktelen tiszteletéhez, hogy a valós teljesítmény értéke igazából csökken, a triumfális elégtételekért, a propaganda értékű győzelme-kért folytatott fanatikus küzdelemben.

³⁷ DÉNES i. m. (33. lj.) 31.

³⁸ DÉNES i. m. (33. lj.) 31.

Ez az ádáz harc a szemünk előtt zajlik – mondhatnánk –, de a helyzet ennél súlyosabb: nem csupán körülöttünk, a fejünkben is dúl, mert az adott társadalmi térben és időben szinte lehetetlen kimaradni belőle. Hordozója, eszköze és virtuális tere nem utolsósorban a média, tehát semmiképpen nem bújhatunk el, vonulhatunk félre előle. Ismert természete és technikai lehetőségei révén utolér bennünket, bárhol is tartózkodunk. Visszaérkeztünk tehát a kezdeti nagy kérdéshez: Milyen szerepet játszhat a média identitásunk alakulásában? Leegyszerűsített, talán egyenesen pongyolán megfogalmazott kérdés, de mivel ebben a diskurzusban már az első leírt vagy kimondott szó nyomán ezerfelé ágaznak szét a szálak, ez alkalommal nem is törekszünk egzaktabb megfogalmazásra.

Nyilvánvalóan szerénytelenség volna rövid kalandozásunkat a nemzeti identitást érintő szakirodalomban valamiféle áttekintésnek nevezni. Teljes áttekintés talán a maga szorosán vett értelmében nem is lehetséges, már az iradatlan terjedelem miatt sem, másrészt nem is biztos, hogy megérné a ráfordított időt és energiát. Ez persze erősen szubjektív vélemény, de éppen a felkapott, aztán elfelejtett, majd újra felfedezett és divatos szerzők, elméletek között kalandozva az az érzése támadhat az embernek, hogy egyre csak körben jár. Az elméletek és modellek sokasága azonban gyakran éppen azokat a kérdéseket hagyja megválaszolatlanul, amelyek megválaszolásáért az adott műveket fellapoztuk. Előfordul azonban ennek a fordítottja is: miközben messze jártunk, a miénktől nagyon is különböző szellemi közegben kerestük a válaszokat, rádöbbenünk, hogy saját kis szellemi világunkban már számos frappáns válasz született, éppen a mi, specifikus világunkra szabott és alkalmazható kérdésekre. Az egyik levonható fő tanulság ugyanis éppen az (amennyiben a célunk önmagunk megismerése és saját történelmi, társadalmi problémáink megoldása), hogy az erőltetett, univerzális elméletek helyett ésszerűbb a konkrét, specifikus esetekre vonatkozó kérdésekre és válaszokra összpontosítani. Ezért érdemes (és szükséges) szerintünk újra – körben járás helyett – továbbgondolni például Bibó István és Szűcs Jenő vonatkozó téziseit.

9. Örökség

Van ennek a történetnek egy különösen zavaró eleme. Egy olyan kérdés, amely folyton felmerül, amikor a súlyos áron megszerzett történelmi tapasztalatok mai alkalmazásáról, még inkább mellőzéséről esik szó. A baloldali és liberális értelmiség gyakran veti szemére a mai jobboldalnak, hogy szemlélete végletesen anakronisztikus, sok területen olyan visszalépést jelent, amelyre már régen létezik kimunkált válasz. Ilyen a nemzeti identitás, a történelmi fordulópontok, eszmetörténeti viták sora, amelyekről úgy folyik a mai diskurzus, mintha azok előzményei (netán eredményei) nem is léteznének. Mintha szó szerint igazolni szeretnénk a közhelyet, mely szerint az a nép, amely nem ismeri a múltját, annak újbóli és újbóli megisméltésére kárhóztatott. Arról a zavarba ejtő jelenségről, hogy miként kerülhetett az európai (és a magyar) baloldal tekintélyes része a globális kapitalizmus oldalára az elszegényedő tömegekkel szemben, már szóltunk. Nem kevésbé talányos azonban az, hogy ugyanez a baloldali-liberális értelmiség, miközben látványosan a fejét fogja, amiért a társadalom amnéziában szenved, újfent beleesik a túlhaladott nemzeti, etnicista mitológiába, és torzult tudattal folytatja azokat a diskurzusokat, amelyeket évtizedekkel, netán évszázadokkal ezelőtt a magyar elit már lefolytatott, hogyan állhat mégis látványosan a globalizáció és azt hatékonyan szolgáló kereskedelmi média oldalára? Hiszen a globalizációt gátlástalanul célul kitűző, növekedésorientált kapitalizmus nem rejti véka alá, hogy számára az ideális polgár a teljesen individualizált, az elévetett, kereskedelmi, szórakoztató médiatartalmakkal beérő fogyasztó. Ettől az individuumból nem várható el, hogy olyan „felesleges” ismeretekkel tömje a fejét, mint a nemzeti történelem tanulságai, egyáltalán, hogy bármit is olvasson a divatos lektűrökön és a reklámújságokon kívül. A baloldali-liberális értelmiség tehát vagy nagyon őszintétlen ebben a kérdésben, és valójában egyáltalán nem vár el ilyesmit, csak hőzöng kicsit a látszat kedvéért, vagy pedig egyszerűen csak nem tudja még levetkőzni a hatásait a tradicionális oktatásnak, amelynek valójában még maga is a terméke.

Csak egy példa: Dénes Iván Zoltán több kitűnő tanulmányban elemzi Szekfű Gyula, Szabó

Dezső, Németh László és Bibó István több évtizedre kiterjedő diskurzusait a magyar identitásról, a történelmi tudatról, a történelmi fordulatokról, a politikai hisztériáról és így tovább. Többször is megállapítja (teljes joggal és a maga nevében tiszteletre méltó hitelességgel), mennyire fontos volna ismerni és figyelembe venni Bibó következtetéseit, hiszen:

„Bibó István feldolgozta és meghaladta a nemzeti jellegről folytatott vita, az *alkat-diskurzus* kényszerpályáit, újraértelmezte az asszimilációt és interpretálta a magyar politikai hisztéria, később a közösségi skizofrénia okait és történetét. Azt, ami napjainkban ismét rendkívül időszerű.”³⁹

Vagy:

„S ott van még az »ezeréves Magyarország« szóösszetétel, amelynek éppúgy a mitikus bizonyosságteremtés adja meg a jelentését, s nem a történelmi valóság. Az ezeréves hosszú tartam irrealitásának szerepét, az utólagosan folytonossá tett etnikai tudat historikus konstrukcióját, kritikáját az 1988 óta halott Szűcs Jenő példászerű életművének egyik legfontosabb gondolatmenete hagyta ránk – mindhiába.”⁴⁰

Azonkívül, hogy Szűcs Jenő örökbecsű életművéből – éppen a halála óta eltelt két és fél évtized merőben más körülmények között zajló diskurzusainak fényében – nem biztos, hogy min-

denki ezt az egy sommás következtetést vonja le, ismételten arra utalnék, hogy az ilyen életművek és szellemi teljesítmények, példátlanul gyors ütemű homályba merüléséért nagyban kárhozható az a társadalmi modell, amely nem tart igényt semmiféle, így az eszmetörténeti vagy történelmi tradíciók tiszteletére, elhivatott művelésére sem.

Akárhogyan is van, ez is skizofrénia a javából.

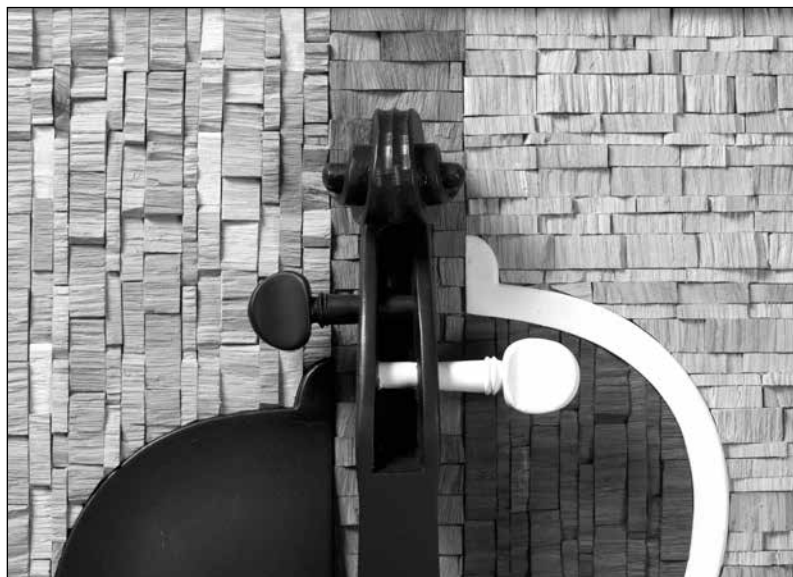
A diskurzus tehát folytatható és folytatandó. Talán éppen egy régi törésponton – hogy ismét egy sokat emlegetett (és még többször félreमारगारázott) klasszikust idézzünk –, az írástudók felelősségénél. Mára az elszabadult globalizáció világában már teljesen nevetségessé váltak Julien Benda dörgedelmei a szakrális szerepét feladó, eláruló írástudók irányában. Hiszen alapkövetelmény lett az, amit ő még kárhozott. Ám ez korántsem jelenti azt, hogy nem volt igaza.

Az értelmiség elárulta a szellemi világot, és nyíltan az anyagi boldogulás szolgálatába állt – ez már Benda idejében, nyolcvan évvel ezelőtt is nyilvánvaló volt, ámde azóta a tömegmédiá sosem látott virtuális dimenziókba emelte (kényszerítette?) az emberi létezést.

Meglehet, a rövid, dicstelen kitérő után az írástudók kénytelenek lesznek újra elfoglalni rendelt helyüket és felvállalni az új világ spirituális kihívásait.

³⁹ DÉNES i. m. (33. lj.) 221.

⁴⁰ GYÖRGY Péter: Vaktérkép. In: KÁNTOR Lajos (szerk.): *Párbeszéd nemzetről, nemzetköziségről*. Kolozsvár, Korunk, 2013, 85.

Sylvia hegedűje (részlet)